

О. М. АНДРУСИШИН
(Львів, Україна)

ТЕРМІНИ ГРЕЦЬКОГО ТА ЛАТИНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ АСТРОНОМІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто функціонування грецьких та латинських запозичень в астрономічній термінології першої третини ХХ століття, уміщеній у третій частині “Словника математичної термінології” Ф. Калиновича та Г. Холодного, описано процеси засвоєння чужомовної лексики.

Ключові слова: українська астрономічна термінологія, астрономічний термін, термінний словник, грецизми, латинізми.

Українська астрономічна терміносистема, незважаючи на велику кількість термінознавчих досліджень упродовж останніх десятиріч, ще не була об'єктом детального аналізу й потребує всебічного наукового опрацювання. Астрономічну лексику в лінгвокраїнознавчому аспекті та особливості її вивчення на заняттях із чужоземцями розглядали І. Процик [2] та Л. Синишин [4], функціонування астрономічної лексики в історичних словниках української мови описала О. Тріль [6], астрономічні терміни з ономастичним компонентом проаналізовано в статті І. Процик [3]. Про сучасний стан астрономічної термінології української мови, а саме про функціонування в ній чужомовних запозичень, ідеться у розвідці А. Соломахіна [5].

Проте потребують ґрунтовнішого аналізу запозичення в астрономічній термінології кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., адже найактивніше чужомовні лексичні запозичення проникли в цю терміносистему саме в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У цей час було опубліковано чимало наукових праць із астрономії українською мовою, укладено перші термінні словники. Отже, актуальність теми зумовлена потребою всебічного дослідження ролі запозичень у становленні астрономічної терміносистеми.

Мета статті – проаналізувати грецькі та латинські запозичення в астрономічній терміносистемі першої третини ХХ ст. Для аналізу обрано третю частину словника математичної термінології Ф. Калиновича та Г. Холодного “Астрономічна термінологія й номенклатура”, видану в Харкові в 1931 р.

Це лексикографічне видання є українсько-російсько-німецько-французьким термінним словником. Терміни, вміщені в ньому, взято зі спеціальної літератури, а біля кожного терміна подано вказівку джерела та сторінку, звідки слово виписано, а також спеціальні позначки (N – неологізм або Сек. – Математична секція), які вказували на те, що запропоновані терміни є неологізмами чи їх вживання рекомендує математична секція Української академії наук, яка опрацьовувала термінологію. Це свідчить про високу відповідальність науковців за поданий фактичний матеріал. Укладачі словника у багатьох словникових статтях подали речення, “призначення яких – дати

слово в природному астрономічному оточенні, отже дати й проект уживання даного терміна” [1, с. 6].

Словник Ф. Калиновича та Г. Холодного охоплює 2010 астрономічних одиниць, серед яких більшу частину становлять терміносполуки (68%). Серед однослівних термінів є і питомі, і запозичені. Найбільше запозичень із грецької та латинської мов (приблизно 8%), що становлять значний пласт в астрономічній терміносистемі. Уже сам базовий термін *астрономія* походить від грецьких слів *ἄστρον* – зоря + *νόμος* – звичай, закон (СІСМ, с. 74, 469). Грецька та латинська мови наприкінці ХІХ ст. сприяли збагаченню лексичного фонду української мови, адже ці мови були не лише джерелом прямих запозичень, а насамперед із класичних терміноелементів науковці творили назви нових наукових понять.

Серед запозичень із грецької мови, зафіксованих у третій частині “Словника математичної термінології” Ф. Калиновича та Г. Холодного, подано прості та складні за структурою терміни, утворені поєднанням двох або більше основ.

Прості терміни організовуються в такі тематичні групи:

1) назви приладів, механізмів: *гномон* (γνώμων – знавець (СІСМ, с. 175), *діяфрагма* (διάφραγμα – перегородка (СІСМ, с. 222), *телескоп* (τηλεσκόπος – далекоглядний (СІСМ, с. 657);

2) назви астрономічних об’єктів: *астероїд* (ἀστεροειδής – зіркоподібний, зоряний (СІСМ, с. 73), *болід* (βολίς (βολίδδος) – металевий спис (СІСМ, с. 105), *зодіак* (ζῳδιακός (κύκλος) – коло з зображень тварин (СІСМ, с. 266), *комета* (κομήτης – волохатий, від κόμη – волосся (СІСМ, с. 343), *космос* (κόσμος – устрій, порядок, світ, Всесвіт (СІСМ, с. 366), *сидерит* (σιδηρίτης – залізний (СІСМ, с. 611), *сфероїд* (σφαιροειδής – кулястий (СІСМ, с. 647);

3) назви точок орбіти: *аноастр* (ἀπο – префікс, що означає віддалення, відокремлення + ἄστρον – зірка (СІСМ, с. 62), *апогей* (ἀπο – префікс, що означає віддалення, відокремлення + γῆ – земля (СІСМ, с. 62), *апсида* (ἀψίς (ἄψιδος) – дуга, склепіння (СІСМ, с. 64), *афелій* (ἀπό – вдалині від + ἥλιος – Сонце (СІСМ, с. 79), *перигей* (περι – префікс, що означає “навколо, кругом” + γῆ – земля (СІСМ, с. 513), *перигелій* (περι – префікс, що означає “навколо, кругом” + ἥλιος – Сонце (СІСМ, с. 513);

4) назви, які вказують на зміщення, відхилення об’єктів: *аномалія* (ἀνωμαλία – нерівність, відхилення (СІСМ, с. 53), *екліптика* (ἐκλειπτική – затемнення (СІСМ, с. 235), *паралакса* (παράλλαξις – відхилення (СІСМ, с. 499);

5) назви відрізків часу: *epocha* (ἐποχή – зупинка, затримка (СІСМ, с. 256), *сарос* (σάρος – мітла (СІСМ, с. 600);

6) назви розділів астрономії: *космогонія* (κοσμογονία – походження світу (СІСМ, с. 366), *космографія* (κοσμογραφία – опис світу (СІСМ, с. 366).

Астрономічна терміносистема досліджуваного періоду засвоїла запозичені слова як іменники жіночого роду на відміну від усталеного у сучасній мові вживання їх як іменників чоловічого роду: *метода* (μέθοδος – шлях дослідження, спосіб пізнання (СІСМ, с. 429), *паралеля* (παράλληλος – той, що

проходить поруч (СІСМ, с. 499), *паралакса* (παράλλαξις – відхилення (СІСМ, с. 499).

Складні терміни, утворені поєднанням двох і більше основ, формують дві тематичні групи:

1) назви інструментів, приладів, механізмів: *актинограф* (ἀκτίς (ἀκτῖνος) – промінь + γράφω – пишу, зображую (СІСМ, с. 32), *актинометр* (ἀκτίς (ἀκτῖνος) – промінь + μέτρον – міра (СІСМ, с. 32), *астрограф* (ἄστρον – зоря + γράφω – пишу, креслю, малюю (СІСМ, с. 74), *астролябія* (ἄστρον – зоря + λαβή – хапання (СІСМ, с. 74), *астрофотометр* (ἄστρον – зоря + φῶς (φωτός) – світло + μέτρον – міра (СІСМ, с. 75), *болометр* (βολή – проміння + μέτρον – міра (СІСМ, с. 105), *геліограф* (ἥλιος – Сонце + γράφω – пишу, зображую (СІСМ, с. 146), *геліометр* (ἥλιος – Сонце + μέτρον – міра (СІСМ, с. 146), *геліоскоп* (ἥλιος – Сонце + σκπέω – спостерігаю, розглядаю (СІСМ, с. 146), *геліостат* (ἥλιος – Сонце + στατός – стоячий, нерухогий (СІСМ, с. 146), *геліотрон* (ἥλιος – Сонце + τροπή – поворот, зміна, напрям (СІСМ, с. 147), *гоніометр* (γωνία – кут + μέτρον – міра (СІСМ, с. 179), *піргеліометр* (πῦρ – вогонь + ἥλιος – Сонце + μέτρον – міра (СІСМ, с. 522);

2) назви астрономічних розділів: *актинометрія* (ἀκτίς (ἀκτῖνος) – промінь + μετρέω – вимірюю (СІСМ, с. 32), *ареографія* (Ἄρης – Марс + γράφω – пишу, креслю, малюю (СІСМ, с. 66), *астрологія* (ἄστρον – зоря + λόγος – слово, вчення (СІСМ, с. 74), *астрометрія* (ἄστρον – зоря + μετρέω – вимірюю (СІСМ, с. 74), *астронавтика* (ἄστρον – зоря + ναυτικά – мистецтво мореплавства, судноводіння (СІСМ, с. 74), *астрофізика* (ἄστρον – зоря + φυσικά – ество, природа (СІСМ, с. 75), *астрофотографія* (ἄστρον – зоря + φῶς (φωτός) – світло + γράφω – пишу, креслю, малюю (СІСМ, с. 75), *астрофотометрія* (ἄστρον – зоря + φῶς (φωτός) – світло + μετρέω – вимірюю (СІСМ, с. 75), *геодезія* (γεωδαισία, від γῆ – земля + δαίω – поділяю (СІСМ, с. 152), *космологія* (κόσμος – Всесвіт + λόγος – слово, вчення (СІСМ, с. 366), *селенографія* (σελήνη – Місяць + γράφω – пишу, креслю, малюю (СІСМ, с. 605).

Серед грецизмів, зафіксованих в українській астрономічній термінології досліджуваного періоду, є загальнонаукові терміни, або такі, що одночасно увійшли до складу термінології кількох галузей: *аномалія* (ἀνωμαλία – нерівність, відхилення), *атмосфера* (ἀτμός – пара + σφαῖρα – м'яч, куля), *epocha* (ἐποχή – зупинка, затримка), *метода* (μέθοδος – шлях дослідження, спосіб пізнання), *паралакса* (παράλλαξις – відхилення), *паралеля* (παράλληλος – той, що проходить поруч), *система* (σύστημα – утворення, складення), *сфера* (σφαῖρα – м'яч, куля), *телескоп* (τηλεσκόπος – далекоглядний).

Отже, в українській мові відбулося фонетичне засвоєння термінів-грецизмів, а також і морфологічне, внаслідок чого вони змінили граматичні значення роду, втративши закінчення -ος, -ις, -ης.

Латинізми, пристосовуючись до української мови, також утрачають закінчення -is, -us, -um: *вертикаля* (verticalis – прямовисний (СІСМ, с. 125), *календар* (calendarium – боргова книжка, від calendae – перший день місяця (СІСП, с. 493), *канал* (canalis – труба, жолоб (СІСМ, с. 305), *координата* (co – префікс, що означає об'єднання, спільність + ordinatus –

упорядкований (СІСМ, с. 361), *лімб* (limbus – облямівка (СІСМ, с. 393), *меридіан* (meridianus – полуденний (СІСМ, с. 425), *момент* (momentum – рух, мить, від moveo – рухаю (СІСП, с. 651), *флюкуля* (flocculus – жмутик (СІСМ, с. 713). Чимало слів запозичено без змін: *альbedo* (albedo, від albus – білий (СІСМ, с. 39), *альтитуда* (altitudo – висота (СІСМ, с. 41), *апекс* (apex – верхівка (СІСМ, с. 60), *вертекс* (vertex – центр обертання неба, від verto – обертаю (СІСМ, с. 125), *глобус* (globus – куля (СІСМ, с. 174), *дата* (data, від dare – давати (СІСП, с. 320), *дигресія* (digressio, від digredior – відходжу, відхиляюся (СІСМ, с. 209), *екватор* (aequator, від aequo – рівняю, вирівнюю (СІСП, с. 402), *квадратура* (quadratura – надання квадратної форми (СІСМ, с. 322), *мінута* (minuta – маленька (СІСП, с. 645), *орбіта* (orbita – колія, дорога (СІСП, с. 694), *прецесія* (praecessio – передування (СІСМ, с. 545), *радіант* (radians (radiantis) – той, що випромінює (СІСМ, с. 563), *сателіт* (satelles (satellitidis) – супутник, спільник (СІСМ, с. 600), *секстант* (sextans (sextantis) – шоста частина (СІСМ, с. 604), *секунда* (secunda – друга, наступна (СІСМ, с. 605), *фокус* (focus – вогнище, осередок (СІСМ, с. 715).

Серед чужомовних слів, запозичених українською мовою з латинської, велику групу становлять терміни на позначення дій, процесів, явищ. У цих термінах виділяють інтернаціональний суфікс *-ij(a)*, *-цїj(a)*, *-ацїj(a)*, *-енцїj(a)*, наприклад: *гравітація* (gravitas, від gravis – важкий (СІСП, с. 305), *ельонгація* (e(x) – з i longus – довгий (СІСП, с. 418), *ірадіація* (irradio – осяюю, випромінюю (СІСМ, с. 295), *колімація* (collineo – націлююся (СІСМ, с. 339), *констеляція* (co – префікс, що означає об'єднання, спільність + stella – сузір'я (СІСМ, с. 354), *лібрація* (libro – розгойдую (СІСМ, с. 391).

Запозичені терміни, що є назвами приладів, пристроїв, механізмів, мають у своєму складі суфікси *-ор*, *-атор*, які поєднано з віддієслівними основами латинського походження: *коліматор* (collineo – націлююся (СІСМ, с. 339), *компаратор* (comparo – порівнюю (СІСМ, с. 344), *рефлектор* (reflecto – вигинаю, відбиваю (СІСМ, с. 588), *рефрактор* (refractus – заломлений (СІСП, с. 804).

У більшості таких запозичень відбувається фонетичне пристосування до мови-реципієнта, наприклад: *аберація* (aberratio, від aberare – відхилятися (СІСП, с. 9), *атракція* (attractio – притягування (СІСМ, с. 77), *варіація* (variatio – зміна (СІСМ, с. 120), *деклінація* (declinatio – відхилення (СІСМ, с. 195), *деформація* (deformatio, від deformato – перекручую, спотворюю (СІСМ, с. 205), *евекція* (evectio – відхилення, від eveho – підіймаю (СІСМ, с. 230), *експозиція* (exposition – виклад, від expono – виставляю, розкладаю, показую (СІСП, с. 409), *кон'юнкція* (conjunctio – зв'язок, об'єднання (СІСМ, с. 361), *нутація* (nutatio, від nuto – коливаю (СІСМ, с. 473), *прецесія* (praecessio – передування (СІСМ, с. 545), *проекція* (proiectio – викидання (СІСМ, с. 550), *редукція* (reductio – повернення, відновлення (СІСМ, с. 575).

Отже, серед термінів, запозичених із латинської мови, переважають слова, що є назвами приладів, механізмів, процесів, станів, астрономічних об'єктів, точок орбіти, назви одиниць вимірювання.

Продуктивним способом поповнення астрономічної терміносистеми є творення термінів із грецьких та латинських терміноелементів, які можна zorganizувати в такі групи:

1) назви приладів, механізмів: *антирадіант* (грец. ἀντι – префікс, що означає протилежність, протидію + лат. radians (radiantis) – той, що випромінює (СІСМ, с. 55, 563), *інтерферометр* (лат. inter – префікс, що вказує на перебування поміж, періодичність дії + лат. ferens (ferentis) – той, що несе, приносить + грец. μέτρον – міра (СІСМ, с. 288, 291, 430), *радіометр* (лат. radius – промінь + грец. μέτρον – міра (СІСМ, с. 563, 430), *спектроболометр* (лат. spectrum – образ, видіння + грец. βολή – проміння, μέτρον – міра (СІСМ, с. 628, 105, 430), *сидеростат* (лат. sidus (sideris) – небесне світило, зірка + грец. στατός – стоячий, нерухолий (СІСМ, с. 611, 633), *спектрогеліограф* (лат. spectrum – образ, видіння + грец. ἥλιος – Сонце, γράφο – пишу, зображую (СІСМ, с. 628, 146, 184), *спектрогеліоскоп* (лат. spectrum – образ, видіння + грец. ἥλιος – Сонце, σκοπέω – спостерігаю, розглядаю (СІСМ, с. 628, 146, 621), *спектрометр* (лат. spectrum – образ, видіння + грец. μέτρον – міра (СІСМ, с. 628, 430);

2) назви точок небесної сфери: *антиапекс* (грец. ἀντι – префікс, що означає протилежність, протидію + лат. apex – верхівка (СІСМ, с. 55, 60), *апосатурт* (ἀπο – префікс, що означає віддалення, відокремлення + лат. Saturnus (СІСМ, с. 62, 601);

3) назви зображень: *плянiсфера* (лат. planum – площа + грец. σφαῖρα – м'яч, куля (СІСМ, с. 526, 646), *спектрогеліограма* (лат. spectrum – образ, видіння + грец. ἥλιος – Сонце, γράμμα – риска, літера, написання (СІСМ, с. 628, 146, 182), *спектрограма* (лат. spectrum – образ, видіння + грец. γράμμα – риска, літера, написання (СІСМ, с. 628, 182);

4) назви астрономічних розділів: *картографія* (лат. charta – папір, лист + грец. γράφω – пишу, креслю (СІСП, с. 508, 309), *картометрія* (лат. charta – папір, лист + грец. μετρον – міра, metreō – вимірюю (СІСП, с. 508, 636).

Як бачимо, ці терміни утворені здебільшого основокладанням (поєднанням грецьких та латинських основ), рідше – префіксальним способом (додаванням грецьких префіксів (*анти-*, *апо-*) або латинського *інтер-* до грецьких та латинських основ).

В астрономічній терміносистемі маємо не лише пряме запозичення з грецької та латинської мов. Через посередництво французької мови з латинської в українську астрономічну термінологію ввійшли такі терміни: *бінокль* (франц. binocle, від лат. bini – два + oculum – око (СІСМ, с. 97), *кульмінація* (франц. culmination, від лат. culmen (culminis) – вершина (СІСП, с. 573), *опозиція* (франц. opposition, від лат. oppositio – протиставлення (СІСП, с. 692), з грецької – *база* (франц. base, від грец. βάσις – основа (СІСМ, с. 82), *колюр* (франц. colure, від грец. κόλουρος – безхвостий (СІСМ, с. 341), *метеорит* (франц. météorit, від грец. μετεώρος – той, що перебуває в повітрі (СІСП, с. 635).

Отже, третя частина словника математичної термінології Ф. Калиновича та Г. Холодного “Астрономічна термінологія й номенклатура” фіксує численні запозичення з грецької та латинської мов (близько 8% від загаль-

ної кількості термінів). Із грецької мови запозичено 56 термінів, серед яких переважають складні найменування, що є назвами приладів, механізмів, розділів астрономії; 49 термінів на позначення дій, процесів, станів, приладів, механізмів, астрономічних об'єктів запозичено з латинської мови. Зафіксовано також терміни, утворені поєднанням грецьких і латинських терміноелементів. Чимало слів українська мова успадкувала без змін, інші зазнали морфологічної та фонетичної адаптації. Терміни, що поповнили астрономічну термінологію першої третини ХХ ст., функціонують у ній і до сьогодні, є складниками інтернаціонального термінофонду.

1. *Калинович Ф., Холодний Г.* Словник математичної термінології (Проект). Ч. III. Астрономічна термінологія й номенклатура. – Харків: “Радян. школа”, 1931. – XI + 117 с.
2. *Процик І.* Астроніми в лінгвокраїнознавчому словнику власних назв української мови // Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Четвертий зшиток. Астрономічні назви. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 3–8.
3. *Процик І.* Астрономічні терміни з ономастичним компонентом // Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”. – 2009. – № 648. – С. 78–81.
4. *Синишин Л.* Астрономічна лексика української мови та її вивчення в курсі української мови як іноземної // Теорія і практика викладання української мови як іноземної: Зб. наук. пр. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка. – 2008. – Вип. 3. – С. 214–218.
5. *Соломахін А. Ф.* Запозичена лексика у складі української астрономічної термінології // Культура народів Причорномор'я. – 2012. – № 214. – С. 171–173.
6. *Тріль О. М.* Астрономічна лексика в історичних словниках української мови // Українське мовознавство. – 2008. – Вип. 38. – С. 252–253.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

СІСМ – Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1977. – 776 с.

СІСП – Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.

O. M. Andrusyshyn

TERMS OF GREEK AND LATIN ORIGIN IN UKRAINIAN ASTRONOMICAL TERMINOLOGY OF THE FIRST THIRD OF THE TWENTIETH CENTURY

The functioning of the Greek and Latin borrowings in astronomical terminology of the first third part of the 20th century in the third of the “Dictionary of the mathematical terminology” by Fedor Kalynovych and Gregorii Holodnyi is reviewed in the article; the assimilation of alien vocabulary is described.

К е у w o r d s : Ukrainian astronomical terminology, the astronomical term, terminological dictionary, Greek words, Latin words.